
*П.В. Кутуєв,
доктор соціологічних наук,
професор Національного університету “Києво-Могилянська академія”*

ВІД ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДИВА ДО АЗІЙСЬКОЇ ГЕГЕМОНІЇ: ТРАНСФОРМАЦІЯ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Пояснюючи чинники піднесення та занепаду як індивідуальних суспільств, так і світу як цілісності, суспільствознавці XIX–XX століть здійснювали інтелектуальний еквівалент “подорожі на Захід”, наполегливо аргументуючи, що епоха модерну є не чим іншим, як похідною від піднесення Заходу, що розпочалося впродовж Броделевого тривалого XVI століття та мало своїм вислідом підкорення Решти гегемонії та / або насильницькій владі європейських країн і їхніх “дочірніх” суспільств.

Відтак порівняльно-історичне дослідження суспільств / цивілізацій незрідка зводилося до пошуку чинників динамізму Заходу за одночасної спроби ідентифікації тих чинників, що блокували аналогічні трансформації на Сході.

Навіть К.Маркс не втримався в “Маніфесті комуністичної партії” від орієнталістських ремарок на адресу Китаю та Індії. На відміну від нього, М.Вебер, забувши про притаманну йому тверезість суджень та обережність в оцінюваннях, із профетичним запалом сформулював тезу про інституційні переваги Заходу над Сходом. Сьогодні положення про орієнталізм Вебера докладно задокументовано та обґрунтовано [1].

І.Валерстайн, який мав своєю метою реконструювати західну традицію соціальної теорії, відкидаючи пресупозиції і М.Вебера, і дослідницької програми модернізації та піддаючи ревізії погляди К.Маркса, не зміг опиратися спокусі євроцентризму і мислення в термінах модернізації. Загальновідомо, що його перу належить смертельний вирок теорії модернізації, але за кілька років по тому у вступі до першого тому свого тритомника “Модерна світ-система” він називає зростання цієї історичної системи модернізацією, більше того – присвячує свій magnum opus аналізу піднесення саме європейської світ-економіки.

Наш критичний огляд не має на меті поставити під сумнів евристичність західного дискурсу про розвиток та модернізацію та віднести названі дослідницькі програми до тих, які І.Лакатос означував як дегенеративні. Я вже мав нагоду висловитися щодо продуктивності та релевантності цих інтелектуальних шкіл [2]. Воднораз не можна оминати увагою той факт, що переважній більшості західних теорій властиве своєрідне ідеологічне “західництво”, яке виявляється в мисленні навіть тих науковців, офіційна позиція яких заперечує євроцентризм. На цьому тлі інтелектуальної гегемонії Заходу, яка також наголошує на тривалій реальній – військово-політичній та / або економічній – гегемонії цієї “уявної спільноти”, починає кшталтуватися спільнота дослідників, яких об’єднує переконання в тому, що “європейське диво” справді було дивом, тобто подією, спричиненою не стільки закономірним розвитком, скільки випадковим збігом обставин; до того ж, воно сталося значно пізніше, ніж сакраментальне тривале XVI століття Ф.Броделя та його прибічників.

Так, Дж.Голдстоун навіть вважає за необхідне твердити про існування Каліфорнійської школи, яка висуває альтернативну історичну соціологію динаміки Сходу та Заходу та пропонує витлумачувати розвиток окремих регіонів із перспективи світової історії. До членів цієї школи, крім самого себе, Голдстоун залучає таких дослідників: Р.Бін Вонга, К.Померанца, Р. фон Глана, Ван Фена [3, 179.]. Усі вони працюють у мережі університету Каліфорнії, який має численні кампуси по всьому штату. Голдстоун також залічує А.Г. Франка до лав цієї школи, позаяк трактат цього мислителя “ПереОрІмНтація” вийшов друком у видавництві згаданого університету.

Прибічники винятковості Заходу незрідка акцентують на таких рисах його культурної програми, як раціоналізм, емпіризм, універсалізм та індивідуалізм; атрибуція цих якостей західній цивілізації заперечує наявність їх в інших цивілізаціях. Вислідом стає постулат про Захід як джерело динамізму, а Решті приписується азійський спосіб виробництва та східний деспотизм. Але звернення до емпіричних реалій унаочнює те, що, приміром, китайська традиційна медицина (зокрема, з огляду на здобутки акупунктури та використання лікарських рослин) мала емпіричний характер, відтак породжуючи сумніви щодо обґрунтованості твердження про неемпіричний характер усієї науки Китаю.

Такий впливовий мислитель-євроцентрист, як Д.Ландес (автор двох пеанів на честь Заходу – “Розкутий Прометей” та “Багатство й злидні народів”), убачає витоки піднесення Європи в схильності її народів до торгівлі: європейські торговельні кораблі відвідували Шанхай та Кантон, хоча жодна китайська джонка не припливла до Лондона, попри наявність технологій, які уможлилювали подорожі на такі далекі відстані.

Власне, факт далекосяжних подорожей величезного китайського флоту в XV столітті інтерпретується як індикатор відсутності динамізму в суспільстві імперського Китаю, позаяк ці подорожі було припинено з метою концентрації ресурсів держави на боротьбі з японськими піратами, які вчиняли напади на прибережну зону Китаю. Для євроцентристських дослідників пояснення цих подій є однозначним: правлячим колам Китаю бракувало духу підприємництва та авантюризму і замість розвитку міжнародної торгівлі вони обрали стратегію побудови закритої економіки з усіма негативними наслідками такого типу розвитку. Але Дж.Голдстоун влучно порівнює заборону далекосяжних морських подорожей Китаєм із припиненням США програми

подорожей на Місяць. Чи означало припинення такої діяльності, що США у 1970-х роках перебували в глибокому економічному та технологічному занепаді? Поза всяким сумнівом, – ні, просто вартість такої діяльності перевищувала можливі здобутки. Такий самий висновок дотичний до Китаю: подорожі до Африки припинилися, а китайські мореплавці не відкрили Нового світу через те, що їхня держава не мала жодних раціональних мотивів ставити такі цілі. Натомість Китай обрав шлях розбудови свого економічного панування в Східній та Південно-Східній Азії, свідченням якого є численні спільноти етнічних китайців, які й сьогодні відіграють ключову роль в економіці країн регіону (про роль китайської ділової діаспори див.: [4; 5]). Ідеологічні кліше змушують учених не визнавати наявність у Китаї розвиненої ринкової економіки, нехтуючи при цьому експортно-орієнтовані підприємства з вироблення кераміки доби Мінів та інтенсивну внутрішню торгівлю бавовною й бавовняним текстилем. Дж.Голдстоун пропонує зрестися аналізу історії в термінах переможців та переможених, тобто підходу, за якого реалії пізнішої епохи, приміром, доби імперіалізму та колоніалізму, екстраполюються на весь історичний період [3, 177]. Наслідком такого підходу є нездатність зафіксувати та пояснити факти, які конституують аномалії у рамках євроцентристськи зорієнтованих парадигм, вимагаючи розробки нової дослідницької програми для свого пояснення.

Саме таку дослідницьку програму пропонує А.Г. Франк у своєму трактаті “ПереОРІмНТација: Глобальна економіка в азійську добу” [6]. Я вже неодноразово звертався до творчості цього багатогранного та масштабного дослідника [див., наприклад: 7], обговорюючи переважно теоретико-методологічні та ідеологічні складові його дискурсу. Логічним кроком є аналіз безпрецедентної за масштабом та амбіціями спроби А.Г. Франка переоцінити світову історію та поставити її з голови на ноги, віднайшовши центр світової системи в Азії, яка, за його іконоборчою версією, зберегла свою економічну гегемонію до початку ХІХ століття. Аналіз змістовної аргументації Франка уможливить як оцінку її адекватності, так і відкриє нові можливості для започаткування збалансованішого підходу до розв’язання дебатів поміж прибічниками двох виразно крайніх позицій: піднесення Заходу (європейське диво) versus східна (китайська) гегемонія.

Франк у своєму найкращому, за його власним розумінням, трактаті продовжує демонструвати скептичне ставлення до реальності капіталізму як соціального факту. Франкова позиція подібна до сумнівів персонажа М.Горького Кліма Самгіна, який переймався питанням “А чи був хлопчик?”. Препарувавши Валерстайнів заплутано непослідовний аргумент на користь окремішності капіталізму, досягнутого у термінах кон’юнктурного аналізу як світ-системний феномен, Франк робить однозначний висновок про його фундаментальну суперечливість. Він також звертає увагу на імпліцитну присутність “континіалістської” інтерпретації історії в дискурсі Валерстайна, що є самозапереченням тези про модерне суспільство як вислід розриву послідовності, який стався у Західній Європі ХVІ століття. Водночас Франк заперечує факт окремішного існування капіталізму задля того, щоб довести існування рис, які приписуються саме капіталізму впродовж 5000 років існування людських цивілізацій, тобто накопичення капіталу та інтенсивної торгівлі. Центром такої некапіталістичної, але ринкової системи був, за Франком, упродовж ХІV–ХІХ століть Китай. Піднесення Заходу, резюмує Франк, відбулося порівняно нещодавно, а тому має розглядатись як феномен з нетривалою історією. Думка Броделя про винайдення історії європейцями та подальше маніпулювання нею не відповідає дійсності через наявність історичних досліджень у межах інших цивілізацій, представники яких часто пропонували значно відкритіше бачення світу, ніж їхні європейські колеги. Врешті-решт, історія Індії, написана середньовічними арабськими істориками, набагато толерантніша до ідентичності “іншого”, ніж європейський дискурс навіть ХІХ століття. Європа має розчиритись у Афроевразії або, за словом А.Тойнбі, у Афразії. Така візія має прийти на зміну інтерпретації світової історії (у тому числі і незахідної, прикладом може слугувати сприйняття давніх цивілізацій Близького Сходу як предтеч європейської цивілізації) – як прелюдії піднесення Заходу. “ПереОРІмНТациєю” Франк силкується похитнути звичний погляд на історію світу як такого, що обертається та обертався навколо Європи і був сформований європейцями. Він обмежує часову перспективу свого аналізу періодом 1400–1800 років та прагне запропонувати глобальний погляд на економічну історію визначеного періоду. Така глобальна перспектива краще потрібна для осягнення процесів на кшталт “піднесення Заходу”, “розвитку капіталізму”, “тегемонії Європи”, “піднесення та падіння надпотуг”, “східноазійського дива”. Розвиток внутрішніх структур не генерував жодної із цієї подій; вони мають розглядатись як частина розвитку єдиної світової економічної системи. Європа не мала ніяких конкурентних переваг, які їй зазвичай приписують (тобто раціональності її інституцій, підприємливості, технологій). Франк сприймає всі ці пояснення як такі, що ґрунтуються на расовому підході. Навіть експлуатація Нового світу Європою не стала чинником її гегемонії. Натомість “Європа використала гроші зі своїх американських колоній, щоб насильницьким шляхом долучитись до азійського виробництва, ринків, торгівлі, тобто отримати прибуток від взаємодії з Азією, яка домінувала в світовій економіці” [6, 4–5]. “Світ-економіка”, або “світ-система”, центром / ядром якої була Європа, ні за яких обставин не могла претендувати на звання “всесвітньої”; навпаки, вона була незначним та впродовж тривалого часу маргінальним гравцем у реальній світовій економіці і мала єдиний засіб участі в ній – колоніальний грабунок Америки. “Якщо якісь регіони й були панівними у світовій економіці до 1800 року, то вони розташовувались в Азії. Якщо якась економіка і займала “центральну” позицію та відігравала ключову роль у світовій економіці та її можливій ієрархії “центрів”, то це був Китай”, – прозора формулює свою позицію Франк [6, 5]. Такі країни, як Португалія ХVІ століття, Голландія ХVІІ та Британія ХVІІІ століть, не могли претендувати на гегемонію ані економічно, ані політично,

програючи за всіма параметрами – навіть тоді, якщо їх розглядати як одну сукупність, – економікам Азії, таким, як Китай за правління династій Мін та Цин, Індії доби Великих Моголів і навіть Сефевідському Ірану й Оттоманській Імперії. Піднесення Східної Азії, яке відбувається сьогодні, не вписується в звичні канони західного / західноцентристського суспільствознавства і має розглядатись не як ізольований розвиток певного регіону, а в контексті постійних змін центрів гегемонії у світовій системі. Франк доводить, що перерва у гегемонії Китаю у світовій системі тривала лише двісті років, і сьогодні ми є свідками її відродження.

Певна річ, що критика абсолютизації окремішності Заходу та його переваг над Рештою є легітимною. Воднораз спроба заперечення процедури утворення понять соціологічної теорії конкретніше налаштованою історією, яка вимагає верифікації кожного соціологічного концепту, є необґрунтованою, позаяк така стратегія унеможлиблює формулювання абстрактних та загальних тверджень про природу соціуму. Тому неадекватною є критика М.Ходжсона, спрямована проти Вебера: “Усі спостережені мною спроби звернутись до пояснення за допомогою домодерних епохальних характеристик, притаманних Заходу, легко руйнуються докладним історичним аналізом, тільки-но ми починаємо знайомитись з іншими суспільствами так само добре, як з Оксидентом. Цей висновок поширюється і на великого метра, Макса Вебера, який прагнув засвідчити, що Оксидент успадкував унікальну комбінацію раціональності та активізму” [8, 86]. Для Ходжсона, Блаута та Франка зосередженість на винятковості Заходу спричинюється до розробки “тунельної історії”, яка сама є наслідком “тунельної” візії ланцюга внутрішньоевропейських чинників та наслідків, унеможливаючи оцінювання позаєвропейського внеску до історії як Європи, так і всього світу. Майбутній тріумф європейського капіталізму в XVIII–XIX століттях було б напрощуд важко передбачити на час “народження” Валерстайнської капіталістичної світ-системи. Адам Сміт висловлював правомірне для доіндустріальної епохи переконання в тому, що Китай значно багатший, ніж будь-яка частина Європи.

Лише після промислової революції та початку колонізації Азії сприйняття Китаю змінюється: зі взірцево організованого суспільства він перетворюється на глухий кут цивілізації. Розвиток науки, техніки та поступ загальної раціоналізації картини світу в XVI–XVII століттях були всесвітніми феноменами, і Європа не відіграла у цьому процесі визначальної ролі. Навпаки, міркує далі Франк, саме в очах європейських мислителів Схід постає осередком економічного процвітання, політичної стабільності та військової потуги. Втім, Франк лишає без уваги питання, наскільки інформація європейських авторів про безмежні багатства Азії заслуговує на довіру.

Так само, як Колумб свого часу був схильний до необґрунтованого перебільшення багатств Нового світу, так і автори пізніших епох ставили перед собою найрізноманітніші цілі, виголошуючи панегірик Азії. Просвітительсько-моралізаторська критика існуючого ладу в себе вдома спонукала до пошуку зовнішнього ідеалізованого візрця соціально-політичного устрою. Ще більше критична саморефлексія з боку представників інтелектуальних кіл країн Заходу різко контрастує зі зверхнім ставленням “еліт” Сходу до європейських досягнень. Такий скептицизм європейських інтелектуалів потверджує тезу, протилежну інтенціям “східноцентричних” авторів, слугуючи аргументом на користь існування відмінностей у ментальності суспільств Сходу та Заходу та демонструючи вибіркову спорідненість картини світу освічених прошарків Заходу з експансіоністським активізмом, спрямованим на пізнання та оволодіння реальністю (соціальною та природною). Водночас зрозуміле Франкове обурення запропонованим у 1997 році журналом Life списком найважливіших 100 осіб та подій минулого тисячоліття, лише 17 з яких походять / трапилися в регіонах поза Заходом. Вочевидь, гегемонія Заходу стала незаперечною лише в XIX столітті, а тому практика її проекції у минуле є хибною. Але структурно налаштовані “східноцентристи” демонструють інший небезпечний ухил: вони не приділяють уваги механізмам, які уможливили кумуляцію переваг Заходом, котрі спричинили його гегемонію [9].

Франк вважає, що найпоштовхніше євроцентрична тенденція до універсалізації партикулярного втілилась у роботах Маркса і Вебера: обидва мислителі, за переконанням Франка, розглядали “капіталістичний спосіб виробництва” як суто європейський феномен, що з плином часу нав’язувався / запозичувався іншими суспільствами. За промовисті прикмети Марксового орієнталізму править його концепція застійного азійського способу виробництва, з яким корелює централізований деспотизм як природна модель врядування для Сходу. Європейська країна – Англія – стала для Маркса втіленням майбутнього як для відсталих регіонів Європи, так і світу в цілому. На протигагу європейському феодализму з його потенціалом трансформації у напрямі капіталізму, азійський спосіб виробництва потребував зовнішнього поштовху, аби об’єднати автаркичні мікрокосми сільських громад мережею ринку. Франк, своєю чергою, вважає, що теза про автаркичність сільських громад вступає в суперечність з централізованим характером деспотизму, притаманного суспільствам Сходу; втім, таке зауваження є непереконливим на тлі стрункої аргументації Маркса на захист його позиції, яка вбачає підґрунтя деспотизму саме у відсутності комунікації між розпорощеними спільнотами, нездатними через це до солідарної колективної дії. Франк намагається протиставити послідовному Орієнталізму Маркса помірковано-агностичну позицію А.Сміта, який, захоплюючись багатствами Сходу, що значно перевищували тодішній економічний потенціал Європи, воднораз утримувався від прогнозів щодо довготривалих наслідків зовнішньої експансії Європи.

Головний Франків закид на адресу марксизму полягає в тому, що прихильники цієї дослідницької програми – хоча і віддають належне ролі економічного базису у формуванні інших інституцій суспільства – неспроможні усвідомити, що кожне конкретне суспільство зазнає впливу інших, а, першою чергою, всі суспільства детермінуються своєю участю у єдиній світовій економіці. Франк

вважає, що Маркс заперечував існування світової економіки. Натомість Ленін лише частково визнавав цей феномен, удаючись до теорії імперіалізму, яка теж мала європейські коріння. Навіть Р.Люксембург, яка, на думку Валерстайна, однією з перших серед марксистів зрозуміла центральність світової капіталістичної економіки, припускала існування некапіталістичних регіонів, необхідних для експансії капіталізму. Відповідно ключовим завданням соціологічного теоретизування стає не перевірка часткових тверджень “класиків” про окремі елементи світової системи, а холістичний аналіз цієї системи.

Мета “ПереОРИЕНТації” – це демонстрація того, що, незалежно від розмаїтості “способу” або “способів” виробництва, значно важливішою є участь суспільства в єдиній світовій економіці, участь, сприйняття якої лише спотворюється неадекватним наголосом на ролі “способу виробництва” [6, 30]. “ПереОРИЕНТація” не задовольняється індуктивною систематизацією емпіричного матеріалу та намагається запропонувати холістичну теоретичну модель, спроможну охопити весь світ. За словами самого Франка, його син-історик так підписав книжку з історії, яку той йому подарував: “Від дослідника дерев досліднику лісу” [6, 33].

Азія та її економіка були чимось на кшталт магніту для твропи, спонукаючи її спершу до хрестових походів, а пізніше – до далеких морських подорожей, які призвели до “відкриття” та колонізації Нового світу. Остання подія допомогла Заходу інтенсифікувати свою взаємодію з економічно панівною Азією (втім, Франк зауважує, що американські гроші допомогли твропі розширити, але не поглибити свою участь у світовій економіці), яка зберігала свій домінуючий статус до 1800 р. Франк переконаний, що ідея єдиної світової економіки не нова: ще в 1691 р. Дадлі Норт провістив, що “весь світ з огляду на торгівлю є однією нацією або народом, а тому окремі нації мають розглядатись як особи, що належать до неї” [6, 53]. Історики фіксують жорстку світову конкуренцію вже у XVI–XVII століттях, розглядаючи як барометр світових цін Амстердамську товарну біржу. Але Франка не пристає на пропозицію розташувати центр світового ринку в твропі. За його дотепним висловом, барометр не варто плутати з кліматом та змінами у фінансовій погоді, а ці феномени мали глобальний характер. Симптоматично, що механізм цього глобального ринку “змащувався”, за висловом Франка, світовими потоками срібла.

Будучи маргіналами щодо панівних азійських країн, європейці могли очікувати економічного успіху лише як посередники в торгівлі зі Сходом: саме таку функцію виконували Венеція та Генуя. “Золота лихоманка”, породжена негативним торговельним балансом Заходу зі Сходом, що досяг свого піку в XV ст., стала головним мотиватором морських подорожей Колумба та Васко да Гама в пошуку коротших шляхів до Азії. Самі португальці вже у XVI ст. усвідомлювали, що не стільки вони відкрили нові території, скільки Індія відкрила їх для світу міжнародної торгівлі.

Широкими мазками Франк малює картину бурхливої економічної діяльності, властиву для всіх регіонів Азії впродовж її економічної гегемонії 1400–1800 років: торгівля використовувала сухопутні та морські шляхи, а виробництво пропонувало широкий спектр товарів на продаж як на внутрішньому ринку, так і на експорт. Одне з найбільших міст світу тієї епохи, хоча й технічно розташовувалось в твропі – мається на увазі Стамбул, чие населення налічувало понад 700 тис. осіб, – було, однак, під владою азійської потуги, тобто Османської імперії. Імперія Великих Моголів також відзначалась високим рівнем урбанізації: населення таких міст, як Агра, Делі та Лахор, перевищувало 500 тис. чоловік, а в містах з населенням 5 тис. чоловік і більше проживало щонайменше 15% загальної кількості мешканців імперії. З огляду на абсолютні демографічні показники пальма першості належала Китаю: його населення з 1500 по 1800 роки збільшилось майже втричі (від 100–120 млн. до 315–345 млн.); водночас населення таких міст, як Нанкін та Пекін, досягало 1 млн. та 600 тис. осіб відповідно. Таке швидке зростання населення в Китаї пояснюється, серед усіх інших факторів, підвищенням продуктивності сільського господарства завдяки впровадженню більш стійких кліматично та менш вибагливих, ніж рис, американських сільськогосподарських культур, як-от картопля та кукурудза. Японія також демонструвала вражаючий рівень урбанізації: наприкінці XVIII ст. міське населення становило 15–20% від його загальної кількості, у містах із населенням понад 100 тис. осіб мешкало 6% (а за деякими оцінками – 10–13%) усіх японців. За Франком, у твропі аналогічний показник становив лише 2% [6, 107]. Втім, Франк ігнорує той факт, що середні показники часто створюють викривлену картину реальності. Прикладом є Голландія, де в 1622 р. 60% населення мешкало у містах [10, 45]. Це яскраво засвідчує необхідність стриманої інтерпретації статистичних даних, але водночас виопуклює, що теми урбанізації держав ядра твропейської світ-економіки перевищували процес розвитку міст в Азії.

Така висока інтенсивність економічного життя в Азії, та, додам, позитивне торговельне сальдо цього регіону з твропою пояснюються тим, що азійські країни могли забезпечити світові ринки широким спектром товарів, на які існував попит, з одного боку, і які не вироблялись за межами регіону – з іншого. У цьому списку товарів, що експортувались азійськими країнами, Франк вирізняє прянощі, шовк та вироби з нього, порцеляну, текстильні вироби з бавовни, вироби із заліза та сталі, вироби із скла, рис, парфуми, фарбники, цукор. твропа у цей же самий період мала змогу брати участь у міжнародному товарообігу, вдаючись до работоргівлі, а також до так званого “екологічного імперіалізму” – перенесення європейських тварин та рослин до Нового світу, з одного боку, та заповнення й подальше розповсюдження земною кулею сільськогосподарських культур Америки – з іншого. Використання нових сільськогосподарських культур, які могли виживати за умов суворого клімату та значно підвищували продуктивність сільського господарства, уможливило переорієнтацію обмежених ресурсів твропи на задоволення інших потреб. Ще одним наслідком “відкриття” Америки став так званий “Колумбів обмін”, тобто привнесення

мікроорганізмів та вірусів, притаманних твразії, до Нового світу. Нечисленні конкістадори змогли завоювати величезні імперії, а пізніше скоротити населення цивілізацій ацтеків, інків та майя у п'ятнадцять разів завдяки перевазі у “бактеріологічній війні”, перевазі, яку мають народи, що переміщуються з регіонів з більшою щільністю населення до територій, де ця щільність є меншою. Франк навіть руйнівні наслідки “Чорної смерті” у XIV ст. у твропі пояснює її маргінальним положенням у світовій системі та низькою інтенсивністю її контактів з Азією.

За Франком, якби не американські гроші, твропа взагалі не могла б брати участі у світовій економіці. Взаємодія її з рештою глобальної економіки впродовж XV–XVIII століть підпадало під дію закону “нееквівалентного обміну”. Але якщо А.Емануель сформулював його для концептуалізації дисбалансу обміну між першим та третім світами на користь світу першого, у часи, які передували гегемонії Заходу, саме він був “жертвою”. Золото та срібло Америки, як вислід вже згаданого дисбалансу торгівлі з Азією, опинялось у Китаї, який був своєрідною “прірвою”, де зникали європейські ресурси (згідно з Франковими підрахунками, близько половини світового обігу срібла осідало у цій країні) [6, 67]. Франк також зацентрував, що дорогоцінні метали становили 87% вартості усього експорту голландської Ост-Індійської компанії до Азії впродовж 1660–1720 років, що, на його думку, свідчить про неконкурентоспроможність європейських виробів на ринках Азії. Британський уряд змушений був діяти значно активніше, ніж це пристало державі, “нічному вартовому” ліберальному штабу, та вдався до “адміністративно-командних методів” заохочення експорту, вимагаючи, щоб товари британського походження давали щонайменше 10% від загальної суми експорту британської Ост-Індійської компанії [6, 74].

Територіальна експансія такого конкурента твропи, як Османська імперія, вмотивовувалася, першою чергою, економічними, а не військово-політичними міркуваннями. Держави Великих Моголів та Османів не були неефективними паразитами, які обслуговували хижацький правлячий клас. Натомість вони стягували податки зі своїх підданих у монетарній формі, створюючи великий обсяг грошової маси та спонукаючи ці країни до участі в міжнародній торгівлі.

Франків пеан на адресу підприємливості еліт східних суспільств справді вписується у Веберовий ідеальний тип капіталізму, але це – капіталізм політичний / авантюристичний, а не раціональний. За свідченням історика П.Браммета, “Османська держава діяла як купець, аби примножувати прибуток та досягати своїх політичних цілей. Цими цілями було набуття та експлуатація комерційних центрів та виробничих потужностей... Паші та візири у жодному разі не висловлювали презирства до торгівлі, навпаки, вони були налаштовані на використання всіх можливостей комерції, а також на здобуття і захист багатства, до якого ці можливості вели... Існують дані про безпосередню участь членів династії Османів та аскерів у торгівлі...” [11, 176]. Постійні військові конфлікти між основними економічними потугами відбувались не у відповідності з уявною лінією цивілізаційного розколу між начебто єдиним християнським Заходом та не менш монолітним ісламським Сходом, а набирали форм плінних, тактичних, гнучких дипломатичних, військових та політичних альянсів між партнерами: ісламські держави (Мамалюків, Османів, Сефевідів, Моголів) воювали між собою, залучаючи християнські держави, які також завжди були ладні використовувати ісламську допомогу в боротьбі зі своїми конкурентами-одновірцями. Усі сторони цієї конкурентної боротьби мали спільний та єдиний мотив: здобуття прибутку. Наприклад, “шах мусульманського Ірану Аббас I постійно надсилав своїх емісарів до християнської твропи в пошуках союзників проти їхнього спільного ворога – Османів-мусульман, а раніше пішов на торговельні поступки Англії, що було компенсацією за її допомогу, яку ця країна надала Ірану, аби виштовхати португальців із Ормузької протоки. Перед цим португальці постачали через Індію Великих Моголів вогнепальну зброю Ірану для війни з мусульманською Османською імперією” [6, 81]. Релігія, за такого погляду, втрачає статус важливого фактору історичного розвитку та перетворюється на риторіку, якою послуговуються задля обґрунтування легітимності, суверенності, а також отримання військової та політичної підтримки. Для Франка прийнятною є лише одна інтерпретація такої Гоббсової ситуації війни всіх проти всіх: європейські держави поводитись у такий самий спосіб, тобто ненадійно-егоїстично, як і їхні східні конкуренти, що зайвий раз промовисто засвідчує всю хибність євроцентристських діатриб про винятковість Заходу.

Франк окремо наголошує, що Західна Азія мала позитивне сальдо з твропою і негативне з Південною, Південно-Східною та Східною Азією (і, ймовірно, з Центральною Азією, через яку потоки срібла рухалися, головним чином, у західному напрямі, а золото – у східному). Західна Азія компенсувала свій торговельний дефіцит із Сходом, реекспортуючи золото і срібло, яке вона отримувала з твропи, Магрибу та через Західну Африку. Конкурентні переваги Індії базувались на наявності ефективного та дешевого виробництва бавовняного текстилю, а також прянощів, що створювало додаткові можливості для експорту.

У Південно-Східній Азії центром торгівлі було місто Малакка, засноване в 1403 р. як база для армади мінського адмірала Чен Хо, котрий із 300 кораблями, команду яких склали понад 27 тис. осіб, здійснив далекі подорожі до Індії, Аравії та Східної Африки. Кораблі, які мав у своєму розпорядженні китайський адмірал, значно переважали за своїми характеристиками технології, що ними послуговувалися європейці: середня водотоннажність корабля китайської флотилії сягала 1,5 тис. тонн порівняно з 300 тоннами найбільшого корабля Васко да Гама [12, 44].

Хоча у 1511 р. португальці і встановили свій контроль над Малаккою, яка була, за висловом сучасника, португальського купця Тома Піреса, зашморгом на шії Венеції, їм, за Франком, не вдалося монополізувати регіональну торгівлю. У 1641 р. португальців змінили голландці. Але,

усупереч тезі Дж.Аррігі про встановлення ними монополії над торгівлею прянощами, Франк вважає, що всі їхні зусилля були марними.

Франк potwierджує, що Китай епохи династії Сун (XI–XII століття), був, безперечно, найрозвиненішим регіоном світу, з економічної точки зору. Тож не диво, що ця країна спромоглася зберегти свою центральність у межах світової системи впродовж 1400–1800 років. Якщо Китай зберігав свою перевагу у виробництві шовку та порцеляни, то твропа та Японія перебували у схожій ситуації щодо Середньої імперії: вони імпортували китайські товари, розплачуючись за них сріблом (Японія – з власних копалень, а твропа – награваним в Америці). Така потреба Китаю у сріблі зумовлювалась упродовженням імперським урядом єдиного податку, що стягувався в сріблі. Франк також зауважує, що уряд династії Мін, на протидію своїм попередникам – Сун та Юань, відмовився від паперових грошей, емісію яких було важче стримувати, та сприяв переходу до мідних і срібних грошей. Хоча лише 16% китайського експорту кераміки направлялися до твропи (проти 80%, що реалізовувались у межах Азії), ця цифра становила 50% з огляду на вартість експортованої продукції [6, 112].

Такеші Хамашита пропонує у Броделевому дусі розглядати Азію як світ-економіку, центром якої був Китай, та концептуалізує цю світ-економіку в термінах данницької / данницько-торговельної системи [6, 113]. На відміну від нього, Франк розглядає феномен данництва як замасковану форму комерційної торгівлі. За його визначенням, застосування данницьких форм обміну з Китаєм створювало додаткові комерційні можливості для його партнерів. Франк іде навіть на визнання суто комерційної природи данницьких операцій та пропонує розглядати китайські прибутки від торгівлі з твропою як данину, яку твропа мала сплачувати, щоб продовжувати торгівлю з Піднебесною імперією: “Ранжування китайським двором своїх данників уздовж ліній концентричних кіл із Китаєм посередині, – міркує далі Франк, – може видатись нам занадто ідеологічним, але це радше було точним відзеркаленням реальності: вся система багатосторонніх торговельних балансів та дисбалансів, включно із допоміжною роллю Індії та Південної Азії щодо промислової переваги Китаю, діяла як магніт, що призвело до перетворення Китаю на “чорну діру” для світового срібла” [6, 115]. Отже, європейці не мали жодного вибору та змушені були приєднатись до розвиненої “данницько”-торговельної мережі, що існувала в Азії; цей факт, підсумовує Франк, відбиває кількісну та якісну перевагу азійської виробничої та комерційної системи, яка пролягала уздовж ustalених караванних та морських шляхів.

Для Франка є правомірним такий висновок: Китай став “чорною дірою” світового срібла тільки завдяки своїй спроможності ефективно впоратись із завданням постачання товарів на світові ринки. Своєю чергою, це стало можливим через високу продуктивність виробництва цієї країни, яка поєднувалась із низькою собівартістю товарів. Відтак “весь світовий економічний порядок був... китаєцентричним. Крістофор Колумб та багато інших європейців після нього включно з Адамом Смітом усвідомлювали цей факт” [6, 117].

Франк висловлює впевненість, що йому вдалося переконливо довести реальне існування світової торговельної системи та світового поділу праці. “У структурі світової економіки, – пише він, – існували чотири основні регіони, яким був притаманний дефіцит торгівлі: Америка, Японія, Африка та твропа. Перші два регіони долали цей дефіцит, виробляючи срібло для експорту. Африка експортувала золото та рабів. З огляду на свої економіки, ці три регіони продукували “товари”, на які існував попит в інших частинах світової економіки. Четвертий регіон, що мав дефіцит торгівлі, – твропа, не мала можливості виробляти що-небудь для експорту, аби подолати свій хронічний дефіцит. твропа боролась із своїм дефіцитом, “керуючи” експортом інших дефіцитарних режимів, а саме, з Африки – до Америки, з Америки – до Азії та з Азії – до Африки й Америки. європейці також були залучені до торгівлі всередині Азії, а надто виступаючи посередником між Японією та іншими країнами. Така торгівля була маргінальною для Азії, але мала життєво важливий характер для твропи, яка отримувала від неї більше, ніж від своєї власної торгівлі з Азією” [6, 126–127]. На протидію неконкурентоспроможній твропі, центральне місце у світовій економіці належало двом країнам: Індії та ще потужнішому в економічній площині Китаю.

Не що інше, як гроші, циркулювали навколо світу та спонукали світ до обертання. Високий ступінь монетаризації азійських економік (так, у XVI ст. в Японії, на думку сучасника, не лишалось нікого, “навіть серед селян та людей простого походження... хто не оперував би великими обсягами золота та срібла” [13, 673]) посилював попит на дорогі метали, але, на протидію твропі, не викликав “революції цін” через відповідне зростання населення та продуктивності. Емпіричні дані показують, що інфляція не заторкнула Індію та Китай. Послугуючись формулою Фішера, яка спирається на кількісну теорію грошей ГШ = ЦО [14], Франк доводить, що “в Азії, на протидію (твропі. – *П.К.*), ін’екція додаткових нових грошей сприяла збільшенню обсягів виробництва та економічних операцій у поєднанні з пришвидшенням обертання грошей, яке відбулось завдяки більшій комерціалізації економіки” [6, 157].

Отже, Франк наповнює свої теоретичні положення та ідеологічну візію емпіричним змістом, проголошуючи Китай гегемоном світової системи впродовж щонайменше 400 років. Така акцентуація ролі Китаю в минулому має не меті обґрунтування тези про навколосвітню подорож географічного розгашування гегемонії – з Китаю до твропи, далі до – США, а тепер – назад до Китаю. Отже, історична соціологія Франка є “служницею” його ідеологічних уподобань. Франк викриває обмеженість та апріоризм євроцентризму, водночас демонструючи вражаючий динамізм азійських суспільств. Власне епіграфом до Франкової “ПереОPIмНТациї” могли б бути слова історика Т.Брука, що “саме Китай, а не твропа, був центром світу” [15]. Але не можна також

не оминати увагою того, що і Великі Моголи ідентифікували себе як властителів світу. Безперечно, така цивілізаційна самовпевненість не могла не стати одним із чинників занепаду цих суспільств. Підсумовуючи, я можу стверджувати, що Франкове теоретизування стало потужним двигуном нового руху, метою якого є реконцептуалізація ролі та місця Азії у світовій системі. Під вплив Франка потрапив навіть такий впливовий теоретик світ-системного аналізу, як Дж. Аппірі, рукопис останньої книги якого “Адам Сміт у Пекіні” засвідчує перехід цього вченого на позицію китаєцентризму.

Отже, логічним є висновок, що Франк запропонував ефективний антидот проти загрози дегенерації дослідницьких програм, які переймаються проблемами розвитку та модернізації. Подолання євроцентризму в теоретичному мисленні також озброює політичний істеблішмент – в тому числі й України – аналітичним інструментарієм задля адекватнішого розуміння світової динаміки загалом та впливу Азії на решту світу зокрема. Але було б недоцільним зупинитися лише на експлікації та оцінюванні загальнотеоретичної аргументації Франка. Так само недостатньо було б обмежитися концентрованим викладом фактів, які підтримують дослідницьку програму азійської гегемонії та є аномаліями для інших парадигм (як-от, модернізаційної). Наступним кроком у дослідженні історичної соціології азійської гегемонії має бути вивчення емпіричного змісту концептуальної системи координат прибічників цієї тези та визначення ступеня її коректності.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

Hofung N. Orientalist Knowledge and Social Theories: China and the European Conceptions of East-West Differences from 1600 to 1900 // *Sociological Theory*. – 2003. – V. 21. – 3.

Кутуєв П.В. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. – К., 2005.

Goldstone J. The Rise of the West—or Not? A Revision to Socio-economic History // *Sociological Theory*. – 2000. – V. 18. – 2.

Arrighi G., Hui P., Hung H.F., Selden M. Historical Capitalism, East and West // *The Resurgence of East Asia: 500, 150 and 50 year Perspectives*. – L.; N.Y., 2003.

Yoshihara K. The Rise of Ersatz Capitalism in Southeast Asia. – Singapore, 1988.

Frank A.G. ReORIENT: Global Economy in the Asian Age. – Berkeley, 1998.

Кутуєв П. Франкова переорієнтація: Засадничі припущення та імплікації для соціологічного теоретизування // *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. – 2006. – Т. 58.

Hodgson M. Rethinking the World History. – Cambridge, 1993.

Стислий, але докладний реєстр таких конкурентних переваг пропонує Д.Широ:

Chirot D. The Rise of the West // *American Sociological Review*. – 1985. – V. 50. – 2.

Wallerstein I. The Modern World-System. – San Diego, 1980. – V. 2.

Brummett P. Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery. – Albany, 1994.

McNeil W. The Pursuit of Power: Technology, Armed Forces, and Society since A.D. 1000. – Chicago, 1982.

Atwell W.S. A Seventeenth-Century “General Crisis” in East Asia? // *Modern Asian Studies*. – 1990. – V. 24. – 4.

У цій формулі Г – це гроші, Ш – швидкість їх обертання, Ц – ціни товарів та послуг, а О – кількість операцій з виробництва товарів та послуг. Якщо кількість грошей зростає, натомість швидкість їх обертання та кількість операцій з виробництва товарів та послуг залишається постійною, ціни на товари та послуги мають також вирости. Це і є одним із пояснень “революції цін” у Європі.

Brook T. The Confusions of Pleasures. A History of Ming China (1368–1644). – Berkeley, 1998.